

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.13>
УДК 94(477.82-21/22)"1874/1914"

Геннадій НАДТОКА,

професор кафедри всесвітньої історії
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Hennadii NADTOKA,

Professor of the Department of the World History,
Kyiv Metropolitan Borys Grinchenko University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: h.nadtoka@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6479-5469>

Ярослав ЧАБАН,

аспірант кафедри всесвітньої історії
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Yaroslav CHABAN,

PhD student,
Department of World History,
Kyiv Metropolitan Borys Grinchenko University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.chaban.asp@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3500-5341>

Дозвілля в структурі робітничого повсякдення Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст.

У статті висвітлено розвиток дозвілєвої сфери повсякденного життя фабрично-заводських робітників Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст., охарактеризовано його форми, якісне наповнення та специфіку. Встановлено, що в культурі дозвілля робітників домінували деструктивні заняття та звички, типові для робітничих спільнот індустріальних міст Наддніпрянщини. Зроблено висновок, що з інтенсифікацією масштабів промислового виробництва та привернення уваги до становища робітничої спільноти під час подій російської революції 1905–1907 рр. у місті почали з'являтися об'єкти рекреаційної інфраструктури, що створювали наочну альтернативу для робітників у вигляді конструктивних, життєствердних форм дозвілля — читання періодики та літератури, відвідування цирку, захоплення театром, футболом тощо. Запропоновано періодизацію поступу робітничого дозвілля Єлисаветграда відповідно до хронології кількісного та якісного розширення його основних елементів.

Ключові слова: дозвілля, повсякдення, робітники, промисловість, Єлисаветград, Ельворті.

Leisure Aspect of the Everyday Life of Factory Workers in Yelysavethrad at the Turn of the 19th–20th centuries

The article highlights the development of the leisure aspect of the everyday life of factory workers in Yelysavethrad at the turn of the 19th–20th centuries, characterizes its forms, qualitative content and specifics. It has been established that the leisure culture of Yelysavethrad workers in the late nineteenth century was dominated by destructive activities and habits typical of the working communities of industrial cities of the Naddniproshchyna. With the intensification of industrial production at the turn of the century and the attention drawn to the situation of the working community during the events of the Russian Revolution of 1905–1907, the germs of recreational infrastructure began to appear in the city, creating an alternative for workers in the form of constructive, life-affirming forms of recreation — reading periodicals and literature, visiting the circus, enjoying theatre, football, etc. To a large extent, this trend was influenced by the owners of enterprises and their administration, rather than by representatives of the city government. The expansion of enterprises and production teams and their increased economic prosperity in the early twentieth century made it possible to invest in improving the socio-economic and cultural level of the working community. The cultural and leisure sphere was best organised at the largest enterprise in the city, the R. and T. Elworthy's Plant of Agricultural Machinery. In 1905, the owner created the «People's House» at the enterprise, which served as a hall for public performances and theatrical performances of the local drama group, dances; there was a bowling alley and a factory library. The company had an amateur orchestra, a cycling club and its own football team. In addition to this, the author has made an attempt to create a periodisation of the development of workers' leisure in Yelysavethrad, based on the chronology of the quantitative and qualitative expansion of its main elements.

Key words: leisure, everyday life, workers, industry, Yelysavethrad, Elworthy.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024
© Надтока Г., Чабан Я., 2024

Культура дозвілля, його якісна наповненість та форми реалізації є критеріями оцінки повсякденного життя будь-якої соціальної групи. Зміна пріоритетів в організації людьми власного дозвілля на зламі 19–20 століть в Україні була безпосереднім наслідком модернізаційних змін, що відбувалися в міських спільнотах. Завершення промислового перевороту з подальшою індустріалізацією стало суттєвим чинником урбанізації, притоку до промислових міст значної кількості селян — носіїв традиційної, пасторальної культури, що намагалися інкорпоруватися до міського середовища, частково розмиваючи свою ідентичність та привносячи в місто елементи власного культурного світу. Особливо рельєфно це характеризує духовний стан фабрично-заводських робітників, значний відсоток представників яких або вже пройшов своєрідний «обряд ініціації» до міської спільноти або знаходився в процесі його здійснення. Поява нової рекреаційної інфраструктури, вплив іноземного соціокультурного досвіду підприємців, інженерів та службовців, впровадження нових технологій — зазначені фактори сукупно змінювали дозвілля індустріальних робітників Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 століття, формуючи як його нові життєствердні форми, так і деструктивні заняття й залежності, що перетворювалися на індивідуальні та колективні виклики для робітничої спільноти міста.

У сучасній українській історіографії проблематика робітничого повсякдення й особливо дозвілля здебільшого розглядається надто узагальнено або опосередковано чи точково. Їй присвячені, зокрема, праці Валентини Сугак¹³¹, Олексія Шляхова та Олександра Доніка¹³², Павла Босого¹³³. У загальноукраїнському масштабі дозвіллева сфера повсякденного життя міст на зламі 19–20 ст. частково представлена в монографії Оксани Вільшанської¹³⁴. На порядку денному залишається написання ґрунтовних праць, присвячених дозвіллевому сегменту повсякдення робітництва Півдня України.

Метою статті є реконструкція дозвіллевого аспекту повсякденного життя фабрично-заводських робітників Єлисаветграда кінця 19 — початку 20 ст., характеристика його форм, якісного наповнення та специфіки.

У контексті характеристики представлених у статті основних термінів зазначимо, що під робітничим повсякденням розуміється спосіб життя робітників (*modus vivendi*). Дозвілля тлумачиться як одна із сфер робітничого повсякдення — це сукупність видів діяльності (занять), здійснюваних у вільний час для задоволення фізичних, інтелектуальних, соціальних і культурних потреб¹³⁵. Визначаючи його роль в людському повсякденні, французький соціолог Жан-Габріель Тард називав дозвілля тією сферою, де людина повністю вільна від усіх обмежень робочого життя та здатна соціалізуватися й надавати сенс власному існуванню¹³⁶.

Властивий для зламу 19–20 ст. спосіб життя з незначним запасом вільного часу через складний графік зайнятості робив варіативність дозвілля дуже обмеженою, що негативно відбивалося на характері та формах робітничого відпочинку. Визначальними факторами в його організації були активність міської влади, прибутковість бізнесу та особиста ініціатива самих фабрикантів у створенні відповідних умов на підприємствах: там, де адміністрація докладала зусилля для організації робітничого дозвілля, колектив менше піддавався впливу деструктивних факторів, що незмінно побутували в робітничому середовищі після виходу «за заводські ворота». Відсутність доступних культурно-освітніх можливостей, незадовільна етика виробництва, низький рівень самосвідомості та оплати праці неодмінно загострювали проблематику на користь домінації деструктивних, руйнівних звичок і підходів в організації робітничого дозвілля.

За межами фабрично-заводського подвір'я традиційним для робітників способом проведення дозвілля було відвідування трактирів, пивних, а для непитущих — чайних, що іноді перетворювалися на своєрідні робітничі клуби — місце згуртування, обміну думками, обговорення особистих і професійних проблем і уривкового читання періодики та літератури, у тому числі нелегальної (варто зазначити, що власне «робітничий будинок» в Єлисаветграді ймовірно так і не було зведено, незважаючи на відповідну ініціативу Товариства робітників машинобудівних заводів¹³⁷). Завдяки газетним згадкам відомо, що зі спеціалізованих закладів споживання великим попитом користувалися пивна «Гамбрінус» на вул. Верх-

¹³¹ Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии во второй половине XIX — в начале XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. № 3(25). С. 34–37.

¹³² Шляхов О., Донік О. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX — початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*. 2020. № 1. С. 45–62.

¹³³ Босий П. Роберт Пірс Ельворті. Кіровоград, 2012. 342 с. URL: <http://www.library.kr.ua/elib/bosiyP/elvorty.pdf>

¹³⁴ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX — поч. XX ст.: Європейські впливи та українські національні особливості: монографія. Київ, 2009. 172 с.

¹³⁵ Ручка А. О. Дозвілля. *Енциклопедія Сучасної України ЕСУ* / ред. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ, 2008. Т. 8. URL: <https://esu.com.ua/article-20509>

¹³⁶ Tarde G. d. *Psychologie économique*. Michigan : University of Michigan Library, 1902. PP. 119–121.

¹³⁷ Рабочий дом. *Труд*. 1910. 7 берез. С. 6.

ньо-Донській, пивна Лаєра в заводському саду та пивна Черняка на Солдатській вулиці — принаймні вони найчастіше фігурують у хронічному розділі через бійки та крадіжки¹³⁸. Однак такі місця потребували значних витрат, а можливість взяти товар у борг була обмеженою, тому в робітничому середовищі надавали перевагу нелегальним алкогольним закладам.

Разом із розростанням промислових та робітничих кварталів імпровізовані трактири стали з'являтися в домішках міських обивателів. Їхніми власниками ставали й самі заповзятливі робітники. Так, у 1912 р., як відзначає сучасник, робітничий район Миколаївка в процесі забудови наповнився підпільними пивними — вдень тут «чергує дружина...», а ввечері «...сам робітник, що кличе з собою заводських товаришів, друзів, знайомих та охоче продає їм пиво та інший алкоголь в кредит...»¹³⁹. Невідворотним наслідком цього заняття було хронічно надмірне вживання спиртного. Таке враження про робітництво залишалося стереотипною його ознакою в будь-якому промисловому осередку. Розмах цього явища репрезентує лист анонімного робітника до редакції газети «Труд» у 1910 р.: «Щопонеділка, особливо після зарплати, багато (робітників. — Авт.) зайняті розмовами про кварти-півкварти; старанно підраховується кількість випитого алкоголю; від самого ранку думка зайнята питанням, де б роздобути гривеник для похмілля, а все інше — трин-трава»¹⁴⁰.

У 1907 р., у розпал «епідемії самогубств» у Російській імперії, у місцевій газеті «Голос Юга» з'явилося тематично нестандартне повідомлення про смерть робітника «від надмірного вживання алкоголю»¹⁴¹. Це показує, що перманентне його розпиття на економічно малорозвинених підприємствах іноді могло набувати фатальних наслідків. У шинках, пивних і трактирах робітники витрачали значну частину денного заробітку, а сім'ям і часто дітям доводилось чекати їх під дверима, щоб забрати залишок¹⁴². Через захоплення оковитою на робочому місці або паяву на підприємстві напідпитку робітник міг бути суттєво оштрафований. Наприклад, на механічному заводі «Краузе» в 1898 р. сума штрафу могла досягати

1 руб., що перевищувало рівень поденного заробітку¹⁴³. На машинобудівному та чавуноливарному підприємстві Яскульського в 1901 р. практикувалося стягнення в 50 копійок, що становило 33 % денного заробітку коваля або 71 % поденної оплати чорнороба в розцінках 1898 р.¹⁴⁴ Штраф на найбільшому підприємстві міста — заводі Ельворті — 1 рубль¹⁴⁵.

Відвідування закладів споживання супроводжувалося іншими деструктивними заняттями, зокрема азартними іграми (в кості, карти, шашки, орлянку тощо). У них могли грати й безпосередньо на виробництві в робочий час, тому заводські адміністрації вимушені були ввести заборону та суворі штрафи за такі явища: наприклад, на вищезгаданому заводі Яскульського в 1914 р. за будь-які азартні ігри накладався штраф до 1 р., але не більше поденного окладу¹⁴⁶. Аналогічні правила були запроваджені й на інших підприємствах міста. Популярність проведення «кулачних боїв» серед робітників була репрезентацією колективної робітничої архетипіки та «духу епохи», нерозривно пов'язаними з грубістю та фізичним насиллям. Вони стали основним патерном вирішення конфліктів між робітниками, причому дружини наслідували чоловіків, іноді беручи участь у цих бійках¹⁴⁷. Там, де груба фізична сила не допомагала порозумітися, в хід йшла холодна зброя — ще один стереотипний атрибут міського робітника. Доходило й до трагікомічного: в хроніці газети «Київлянин» міститься згадка про благополучно пришите на місце вухо робітника заводу Бургарда, відкушене під час конфлікту¹⁴⁸.

Ще більш руйнівним для морального та фізичного стану робітників Єлисаветграда було відвідування ними «будинків розпусти». Це явище набуло настільки великого розмаху, що йому було присвячено відкритий лист чорносотенного Союзу російського народу від 13 листопада 1909 р. Із нього дізнаємося, що найбільш популярні борделі розміщувалися в міських готелях «Версаль», «Вікторія», «Германія», «Італія», «Швейцарія», «Варшавські мебльовані кімнати» та «Золотий явір», де проститутки перебували під виглядом кухарок, модисток та квартиранток. У результаті через бездіяльність поліції «в міській лікар-

¹³⁸ Поліщук В., Невесьолов С. Коли реклама мала власні імена. Кропивницький, 2019. С. 57–58.

¹³⁹ *Правда*. 1912. 22 серп. С. 4.

¹⁴⁰ *Голос рабочего. Труд*. 1910. 7 берез. С. 2.

¹⁴¹ *Смерть от употребления алкоголя. Голос Юга*. 1907. 28 квіт. С. 3.

¹⁴² Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих Херсонской губернии во второй половине XIX — в начале XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2014. № 3(25). С. 35.

¹⁴³ Центральний державний історичний архів України (ЦДАК). Ф. 575. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 6.

¹⁴⁴ Пасічник Л. Яскульський та його справа. *Наше місто*. 2011. 17 берез. С. 4.

¹⁴⁵ Табель штрафів акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті». 2 лют. 1902 р.

¹⁴⁶ Правила внутрішнього розпорядка на заводі Яскульського в Єлисаветграді. *Галерея «Єлисаветград»*. URL: <http://museum.elisavetart.com/publications/0/pravila-vnutrennego-rasporyadka-na-zavode-yaskulskogo-v-elisavetgrade.html>

¹⁴⁷ Поліщук В. Про що писали єлисаветградські газети. Кіровоград, 2015. С. 56.

¹⁴⁸ Откушенное ухо. *Київлянин*. 1903. 6 груд. С. 4.

ні не вистачало для сифілітиків місць, і близько 30 % населення м. Єлисаветграда було заражено цією хворобою». Серед них — до 200 робітників заводу Ельворті (близько 11 %¹⁴⁹ від усього персоналу підприємства. — *Авт.*), до того ж автор листа стверджує, що «...такою ж мірою заражені працівники інших заводів»¹⁵⁰. Очевидно, петиція Володимира Пуришкевича дала свій результат: 4 грудня 1909 р. місцева газета «Голос Юга» повідомила про закриття готелів «Германія» та «Версаль» через «процвітання... таємної проституції»¹⁵¹. Треба сказати, що ставлення до жінок як до власності чи товару у малозабезпечених робітників Півдня відзначає й українська дослідниця В. Сугак, влучно підкреслюючи, що вони «...не пропускали жодної жінки, щоб брутально не пожартувати, спілкувалися між собою такими висловлюваннями, які міг зрозуміти тільки капральний ефрейтор 1840-х»¹⁵².

Але було б хибним вважати, що робітники Єлисаветграда були повністю захоплені деструктивною стороною дозвілля. Індустриалізація, розширення міських виробничих потужностей, збільшення чисельності робітничої верстви спонукали міську владу, а також промисловців та небайдужих містян приділяти увагу створенню умов для позитивних, життєствердних форм організації їх вільного часу.

Важливим елементом благополуччя всередині соціальної групи було читання літератури та періодики. Сучасники були категоричними в оцінці поширеності цього явища в робітничому середовищі Єлисаветграда, зазначаючи, що під час робітничих зібрань «...мало хто сидить з газетою», надаючи перевагу сороміцьким анекдотам»¹⁵³. Однак, незважаючи на низький рівень грамотності, певна частина міського робітництва брала активну участь у цьому процесі, опосередковано долучаючи до нього інших робітників під час колективних читань. Сприяли цьому централізоване випускання періодики на підприємствах, а також заснування та утримання заводських бібліотек. Так це відбувалося на заводі Ельворті, де оплата за підписку вираховувалася із заробітної плати колективу. Цікаво, що звітка про припинення цієї практики була сприйнята робітниками негативно, оскільки вони «...втратили можливості отримувати

ти й випусувати газети на заводі»¹⁵⁴. На цьому ж підприємстві функціонувала єдина з нині відомих єлисаветградських заводських бібліотек¹⁵⁵.

Відомо, що робітники міста відвідували Публічну бібліотеку, книжкове зібрання при Товаристві робітників механічних заводів. Особливо варто виділити бібліотеку-читальню Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, засновану за ініціативою земського землеміра Павла Рябкова. Вона користувалася особливою популярністю: в 1895 р. фабрично-заводські робітники склали там 42 % всіх відвідувачів. Варто відзначити, що вони ж виявилися найбільш неблагонадійними за кількістю повернутих та вкрадених видань¹⁵⁶. Статистика відвідування Єлисаветградської публічної бібліотеки свідчить, що середньорічна кількість користувачів-представників з робітників протягом 1899–1912 рр. становила всього 3 % від загальної кількості абонентів¹⁵⁷. Найвищий показник спостерігається в 1909 р. (32 особи)¹⁵⁸, однак до початку Першої світової війни репрезентація робітників серед абонентського складу бібліотеки мала тенденцію до зменшення. Ймовірно, відтік читачів пов'язаний із популяризацією в Єлисаветграді альтернативних закладів бібліотечного типу.

З усіх культурних інституцій міські робітники найбільше проявляли інтерес до цирку Енріко Труцці — представника відомого циркового сімейства, що мало стаціонарний цирк в Катеринославі. Його вистави доповнювалися виступами симфонічного оркестру, що в кінці 19 — на початку 20 ст. сприймалося як новаторство. Відомий єлисаветградець Дон Амінадо (Амінадав Шполянський) згадує, що з-поміж традиційної міської публіки на циркових показах часто були присутні «молодцюваті хлопці у картузах набік, робітники ливарного заводу Ельворті»¹⁵⁹. Треба сказати, що на цьому підприємстві, найбільш економічно благополучному в місті, культурне життя було організовано найкраще: в 1905 р. освячено «Народний театр Ельворті» — багатофункціональну споруду на 1500 місць, що вдень виконувала роль ідальні, а ввечері трансформувалась у кегельбан, читальню, зал для театральних вистав, біоскопу та танців. По суті, це був своєрідний робітничий клуб західного зразка, що англієць Роберт Ельворті

¹⁴⁹ З робітничого життя. *Рада*. 1909. 5 листоп. С. 3.

¹⁵⁰ Прямой путь. 1909. 18 листоп. С. 15–16.

¹⁵¹ Закрытие гостиниц. *Голос Юга*. 1909. 4 груд. С. 3.

¹⁵² Сугак В. В. Культурный досуг индустриальных рабочих... С. 35.

¹⁵³ Голос рабочего. *Труд*. 1910. 7 берез. С. 2.

¹⁵⁴ *Труд*. 1910. 24 січ. С. 6.

¹⁵⁵ Ежегодник «Голоса Юга»: адрес-календарь и справочная книга по г. Єлисаветграду и Єлисаветградскому уезду (города Вознесенск, Новомиргород, Бобринец, Ольвиополь). Єлисаветград: издание редакции газеты «Голос Юга», 1913. С. 213–214.

¹⁵⁶ Люта О. Перша народна бібліотека-читальня м. Єлисаветграда. *Бібліотечний вісник*. 1999. № 5. С. 40.

¹⁵⁷ Статистику обчислено на основі корпусу звітів Єлисаветградської публічної бібліотеки за 1899–1901, 1906–1912 рр.

¹⁵⁸ Отчет Єлисаветградской Общественной Библиотеки за 1909 год. Єлисаветград: Типография И. К. Линцера, 1910. С. 14.

¹⁵⁹ Аминадо Д. Поезд на третьем пути. ПРОЗАиК, 2018. С. 32

створив, спираючись на кращий досвід підприємців на його батьківщині. Тут же проводилися публічні лекції та вечірні заняття з навчання грамоти¹⁶⁰. Серед лекторів — вищезгаданий Павло Рябков, українофіли Василь Нікітін та Опанас Михалевич¹⁶¹. Останній користувався особливою повагою серед робітників міста. У 1917 р., коли до Єлисаветграда дійшли звістки про Лютневу революцію, Михалевич «...зараз же пішов читати галицьке видання “Кобзаря” робітникам заводу Яскульського»¹⁶².

До цього часу маловідомим залишався факт організації адміністрацією заводу Ельворті екскурсії для своїх робітників на Всеросійську фабрично-заводську та сільськогосподарську виставку, що проходила 29 травня — 15 жовтня 1913 р. у Києві. Її метою, очевидно, було розширення світогляду робітників та службовців підприємства. Спочатку планувалося залучити до цього весь колектив — близько 2,5–3 тисяч осіб, однак з невідомих причин відвідувачами виставки стали лише 360 осіб, що прибули на спеціальному потязі¹⁶³.

Про зацікавлене ставлення частини робітників підприємства Ельворті до театру та театральної справи свідчить створення при «Народному будинку» літературно-драматичного гуртка. До його складу входили службовці та робітники підприємства — в 1910 р. їх налічувалося близько 60 осіб, пізніше при гуртку було створено «драматичні курси» коштом заводської адміністрації¹⁶⁴. Вистави, переважно українською та російською, відбувалися щосуботи й користувалися значним попитом. Дописувач газети «Рада» зазначав, що «збори раз-у-раз повні, особливо коли ставили українські п'єси»¹⁶⁵. Згадуючи про свій досвід участі у роботі гуртка, актор Гнат Юра виділяв серед українського репертуару п'єси І. Карпенка-Карого «Суєта», М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», М. Кропивницького «По ревізії» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», Б. Грінченка «Нахмарило», І. Тогобочного «За батьківські справи» та «Борці за мрії»¹⁶⁶.

Широкого розголосу серед містян набули «шевченківські дні» 1911 р., коли театральні організували показ п'єси «Назар Стодоля», декламацію поезії та виконання хорової музики. На сцені спеціально встановили погруддя поета, увінчавши його квітами та вінком. Зібрані гроші гурток волів передати на створення пам'ятника Шевченку в Києві. Закінчення вечора видалося особливо піднесеним: «Хор... виконав «Заповіт» М. Лисенка. Публіка заспівала «Заповіт» стоячи»¹⁶⁷. У 1910 р. аналогічний захід завершився хоровим виконанням іншого твору поета — «Як умру, то поховайте»¹⁶⁸. Великою втратою для акторів гуртка стала смерть М. Кропивницького. У квітні 1910 р. в аудиторії заводу Ельворті була відслужена панахида по померлому. Увечері депутація від аматорського драматичного гуртка заводу, «дочекавшись нічного поїзда, з яким прибуло тіло покійного Кропивницького, поклала на труну покійного вінки: “Українському батькові від гуртка аматорів при заводі Ельворті”»¹⁶⁹.

Окрім театрального гуртка, при підприємстві було створено власний оркестр з числа його працівників. Вони також входили до міського велосипедного клубу, заснованого власником заводу Робертом Ельворті. Інноваційним явищем для Наддніпрянщини було створення футбольного клубу з числа робітників, службовців та інженерів заводу Ельворті, багато з яких були англійцями. У квітні 1907 р. «любительський футбольний гурток робітників заводу Ельворті послав херсонському губернатору свій Статут до затвердження»¹⁷⁰. Перший матч, висвітлений у пресі, ельвортівці провели 16 жовтня 1911 р.¹⁷¹, вигравши в команди міської чоловічої гімназії з рахунком 4:1. Місцем гри був іподром Єлисаветградського скакового товариства, пізніше для неї виділили ділянку в Міському саду. Команда заводу Ельворті в подальшому використовувала її як домашній стадіон.

Таким чином, еволюція дозвілленої сфери повсякдення робітників Єлисаветграда дає підстави констатувати її двоетапність. Перший етап

¹⁶⁰ Дмитриев И. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность г. Єлисаветграда в 1901 году. Єлисаветград : Лито-Типографія Ш. Бахмутс. и А. Калужс., 1903. С. 18–19; «Ежегодник Голоса Юга»... С. 213–214; Освящение народного дома при заводе Эльворті. *Голос Юга*. 1905. 17 січ. С. 3.

¹⁶¹ Шевченко С. Василь Нікітін — організатор українського життя в Єлисаветграді. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2011. № 14. С. 297; Бракер Н. Рябков Павло Захарович. *Україна: Науковий Журнал Українознавства*. 1927. Т. 6. С. 212.

¹⁶² Хосіянова Л. Демократ чистої води. *Карпенко-Кару Museum*. URL: <http://www.karpenkokarymuseum.kr.ua/pkar08-05.html>

¹⁶³ Екскурсія. *Рада*. 1913. 14 лип. С. 4; Всеросійська виставка у Києві. *Рада*. 1913. 6 серп. С. 2.

¹⁶⁴ З Херсонщини. *Рада*. 1911. 25 черв.

¹⁶⁵ Гурток аматорів в Єлисаветі. *Рада*. 1910. 16 лют.

¹⁶⁶ Юра Г. Роки далекії, роки близькії. *Мистецтво*. 1965. 1 січ. С. 30.

¹⁶⁷ *Рада*. 1911. 10 берез.

¹⁶⁸ Шевченковский вечер. *Голос Юга*. 1910. 10 берез.

¹⁶⁹ Панихида по М. Л. Кропивницком. *Голос Юга*. 1910. 13 квіт. С. 3.

¹⁷⁰ Єлисаветградские новости. 1907. 4 квіт. С. 3.

¹⁷¹ Спорт. *Голос Юга*. 1911. 17 жовт. С. 3.

припадав на останню чверть 19 — початок 20 ст. і характеризувався цілковитим домінуванням деструктивних занять та звичок, типових для робітничих спільнот індустріальних міст, зокрема й Єлисаветграда. Проводження вільного часу в трактирах, за азартними іграми та в будинках розпусти були частими явищами в повсякденному житті робітників і слугували, скоріше, прімітивному відновленню їхніх фізичних сил, а не

моральному та інтелектуальному наповненню. Другий етап охоплював 1905–1914 рр. і вирізнявся помітним розвитком інфраструктури дозвілля, передусім шляхом створення спеціалізованих культурних закладів, найчастіше бібліотек, товариств з поширення грамотності. Тобто рельєфно проступала тенденція зростання культурного потенціалу робітничого дозвіллевого повсякдення.

REFERENCES

- Bosyi, P. (2012). *Robert Pirs Elvorti*. Kirovohrad [in Ukrainian].
<http://www.library.kr.ua/elib/bosiyP/elvorty.pdf>
- Braker, N. (1927). Ryabkov Pavlo Zakharovych. *Ukraina: Naukovyi Zhurnal Ukrainoznavstva*, 6, 212–214 [in Ukrainian].
- Gurzhi, I. O., Los, F. Ye., et al (Eds.). (1967). *Istoriia robitnychoho klasu Ukrainskoi RSR*. (Vols. 1–2). Kyiv: AN URSS, Instytut istorii [in Ukrainian].
- Kulikov, V. (2019). *Pidpriemstva i suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.*, Kharkiv [in Ukrainian].
- Liuta, O. (1999). *Persha narodna biblioteka-chyitalnia m. Yelisavethrada* [The First Public Library-Reading Room in the city of Yelisavetgrad]. *Bibliotechnyi visnyk*, 5, 37–41 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_1999_5_15
- Polishchuk, V. (2015). Pro shcho pysaly Yelisavethradski hazety. Kirovograd [in Ukrainian].
- Polishchuk, V., & Nevesolov, S. (2019). *Koly reklama mala vlasni imena*. Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
- Ruchka, A. O. (2008). Dovillya. Entsyklopediya Suchasnoi Ukrainy. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak, et al (Eds.). (Vol. 8). Kyiv [in Ukrainian].
<https://esu.com.ua/article-20509>
- Shevchenko, S. (2011). Vasyl Nikitin – orhanizator ukrainskoho zhyttia v Yelysavethradi. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*, 14, 294–302 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2011_14_37
- Shliakhov, O., & Donik, O. (2020). Praktyky ta struktura dozvillia robitnykiv Ukrainy v konteksti industrialnykh transformatsii kintsia XIX — pochatku XX st. (za materialamy Katerynoslavskoi hubernii). *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 45–62 [in Ukrainian].
- Sivolap, D. S., Beztaka, P. M., et al (Eds.). (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Kirovohradska oblast*. (Vols. 1–26). Kyiv: AN URSS, Instytut istorii [in Ukrainian].
- Suhak, V. V. (2014). Kulturnyi dosug industrialnykh robitnykiv Khersonskoi hubernii vo vtoroi polovine XIX — v nachale XX v. *Istoricheskaia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl*, 3 (25), 34–37 [in Russian].
- Tarde, G. d. (1902). *Psychologie économique*. Michigan: University of Michigan Library [in French].
- Vilshanska, O. (2009). Povsiakdenne zhyttia mist Ukrainy kin. XIX — poch. XX st.: Yevropeiski vplyvy ta ukrayynski natsionalni osoblyvosti: monohrafiia. Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 25.03.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 05.04.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)